

معرفی کتاب

اصلاح‌گرایی در اروپا درآمدی بر اندیشه

- مقدمه‌ای بر تفکر نهضت اصلاح دینی
- آلستر مک گراث (Alister Mcgrath)
- ترجمه بهروز حدادی
- مرکز مطالعات و تحقیقات
- ادیان و مذاهب - قم
- چاپ اول، ۱۳۸۲

نهضت اصلاح دینی (Reformation) را می‌توان مهم‌ترین جنبش در دین مسیحیت دانست که با شعار بازگشت به مفاهیم و آموزه‌های اصیل کلیسا، به مبارزه با مفاسد راه یافته به کلیسای کاتولیک پرداخت. این نهضت آغازگر دوران جدیدی شد که به مثابه حلقه ارتباطی میان دو دوره مهم و سرنوشت‌ساز در تحولات تاریخی مسیحیت (یعنی قرون وسطی و دورمدرن) عمل کرد. البته تنها تاریخ‌نگاران پروتستان در قرن نوزدهم، اصطلاح Reformation را برای این نهضت به کار می‌بردند و در برابر مورخان کاتولیک که در ابتدا هم با این اصطلاح و هم با تصور پروتستان‌ها از آن مخالف بودند برای اشاره به این دوره، اصطلاحات دیگری را چون Age of Schism (دوره شقاق) استفاده می‌کردند. اما بعدها که تاریخ‌نگاران کاتولیک هوادار جنبش‌های اصلاحی شدند همه مورخان دوره مدرنیزم، اعم از پروتستان، کاتولیک و سکولار این اصطلاح را به اندازمای توسعه دادند که نه تنها عناصر دینی و سیاسی بلکه عناصر اجتماعی و فرهنگی جنبش‌ها را نیز در برمی‌گرفت.

کتاب مقدمه‌ای بر تفکر نهضت اصلاح دینی نوشته آقای آلستر ای. مک گراث، از متأه‌ان برجسته انگلیسی و از صاحب‌نظران بنام در زمینه این نهضت، از جمله مهم‌ترین آثاری است که به بررسی تحلیلی این مقطع سرنوشت‌ساز تاریخ مسیحیت پرداخته است. نویسنده کتاب سال‌ها به تدریس در زمینه الهیات نظام‌مند دانش، دین و معنویت در دانشگاه ویکیلیف‌هال - از بزرگ‌ترین مراکز انجیلی آموزش الهیات در دانشگاه آکسفورد انگلستان - اشتغال داشته است.

مترجم کتاب آقای بهروز حدادی است که به راهنمایی آقای دکتر شهرام یازوکی، ترجمه این اثر ارزنده را به عنوان پایان‌نامه دکتری خویش برگزیده است. همان‌گونه که وی در پیش‌گفتار نگاهشده، امروزه ما در فهم تحولات دینی قرن شانزدهم اروپا، با حدس و گمان‌های بعضاً نادرستی روبه‌رویم. مثلاً، این تصور که اصلاح‌گران این دوره به طور کلی با نظام روحانیت در کلیسای کاتولیک مخالف بودند یا این که آنان هوادار مراجعه مستقل به کتاب مقدس و تفسیر خودخواسته آن بودند پنداری ناموجه است. زیرا، اولاً آنان خود کشیش بودند و کشیش ماندند. ثانیاً اعتراض عمده آنان به شیوه عملکرد روحانیت بود نه اصل وجود آن. مترجم کتاب در ادامه آورده است که این اصلاح‌گران اصل نیاز به وجود کسانی را به عنوان متولیان معرفت دینی و متخصصان این امر، اذعان داشتند. اما، با این رویکرد که کشیشان، شأن و منزلتی ویژه و اختیارات و امتیازات روحانی و معنوی مخصوصی داشته باشند و واسطه میان خالق و مخلوق به‌شمار آیند، به شدت مخالف بودند. درباره تفسیر فردی و آزادانه کتاب مقدس نیز آنان در ابتدا نظر به‌هایی ارائه کردند که پیامدهای ناگواری داشت و به همین دلیل اندک‌اندک از آن فاصله گرفتند. مترجم کتاب در ادامه با تأکید بر وجود نقاط مثبت بسیار در کارنامه اصلاح‌گرایی دینی در اروپای قرن شانزدهم، این پندار را که اصلاح‌گران کارنامه‌ای پذیرفتنی و ستودنی داشتند، تصویری نادرست و ناموجه معرفی می‌کند. به هر حال، با توجه به تصورات نادرستی که درباره نهضت

اصلاح دینی و آموزه‌های آن در فضای فکری - فرهنگی جامعه ما وجود دارد، مترجم کتاب اظهار امیدواری کرده است کتاب حاضر در درک و فهم درست و موجه این نهضت سودمند باشد.

کتاب پس از «سخن ناشر» و «فهرست مطالب»، با «پیش‌گفتار» محققان مترجم کتاب آغاز می‌شود. وی در این نوشتار با نگاهی گذرا به دلایل شکوه و اقتدار کلیسای کاتولیک و علل و پیامدهای افول آن، خواننده را در حقیقت به فضای موضوع نزدیک می‌کند. به باور او ادعای داشتن جایگاه ویژه، بر خورداری از ایمان مشترک و ثروت افسانه‌ای و بی‌اندازه کلیسا از جمله دلایل و عوامل اقتدار تقریباً هزارساله کلیسا است و در برابر بحران‌های فراوان فکری - عقیدتی، سیاسی و اجتماعی که کلیسا در طول دوران سلطه خود با آن دست به گریبان بوده، سبب شد که دچار ضعف و سستی شود و در قرن چهاردهم و پانزدهم در سراسیمه سقوط افتد. حدادی که در مسئله عوامل افول کلیسا بر موضوع بحران‌های فکری - عقیدتی بسیار تأکیدی کند، نبود نظامی منسجم را در زمینه الهیات از جمله مهم‌ترین این بحران‌ها برمی‌شمارد که به رکود و انسداد فکر و اندیشه در آن روزگار انجامیده است.

برای مثال و به نوشته مترجم کتاب کلیسای کاتولیک روم، به دنبال رواج اندیشه‌های ارسطو، در ابتدا چنان احساس خطر کرد که آرا و نظریات وی را کفر و الحاد دانست و مردود شمرد آثار ارسطو و ابن‌رشد را در شمار کتاب‌های ممنوعه در آورد. اما، به تدریج چنان تغییر موضع داد که به ارسطو، جایگاه و منزلتی همانند قدیس آگوستین داد و افکار و نظام منطقی وی را به عنوان چارچوبی برای دفاع از آموزه‌های مسیحیت پذیرفت. حاصل این رویکرد، پیدایش حکمت مدرسی بود که به فلسفه قرون وسطی شهرت یافته است. حدادی اعتقاد به آموزه‌های ناموجه و مخالف خرد و وجدان آدمی را از دیگر بحران‌های فکری - عقیدتی برمی‌شمارد که ضعف و سستی و در نهایت افول کلیسای کاتولیک را سبب شد. آموزه‌های دیرپایی که با گذشت زمان، شاخ و برگ‌های بسیاری بدان‌ها افزوده شده بود.

به نوشته وی بخشی از این آموزه‌ها درباره جایگاه و منزلت آدمی، گناه ذاتی بشر که او را ناتوان‌تر از آن می‌دانست که گامی در جهت نیل به سعادت و جبران گذشته بردارد، مطرود شدن دیگران در درگاه الهی و دوزخ و عذاب ابدی بود. بی‌توجهی به کتاب مقدس و مفاهیم اولیه مسیحی، سوءاستفاده از باورها و اعتقادات مردم، بی‌سوادی و ناآگاهی کشیشان از مفاهیم اصیل مسیحی و آلوده شدن آنان به امور دنیوی و همچنین سانسور افکار و روی آوردن به شیوه‌های خشن نیز از دیگر بحران‌های فکری - عقیدتی بود که سقوط کلیسای کاتولیک را سبب گردید. مترجم کتاب همچنین شکست در جنگ‌های صلیبی، افشای کذب بودن عطیه قسطنطنیه، قدرت یافتن حاکمان محلی و سکولار و سرانجام انتقال مقر پاپ از رم به فرانسه را از جمله عوامل و بحران‌های سیاسی برمی‌شمارد که کلیسای کاتولیک را در قرن چهاردهم و پانزدهم به سراسیمه سقوط کشاند.

مؤلف کتاب در مقدمه‌ای که بر ویرایش سوم آن نگاشته، ضمن تأکید بر سهم به سزای الهیات مسیحی و اندیشه دینی در بسط و گسترش نهضت اصلاح دینی می‌نویسد: مطالعه و بررسی این نهضت بدون در نظر گرفتن اندیشه‌های دینی که موجب گسترش آن شد، درست مانند آن است که بخواهیم انقلاب روسیه را بدون توجه به مارکسیسم بررسی کنیم. هیچ‌تاریخ‌نگاری نمی‌تواند بدون توجه به زبان و اندیشه یک دوره، به مطالعه آن بپردازد. وی در ادامه از جمله ضرورت‌های تألیف اثر حاضر را، تحولات و پیشرفت‌های علمی چشمگیری معرفی می‌کند که در چهل

سال اخیر یا بیشتر، در فهم ما از نهضت اصلاح دینی و پیشینه آن در اواخر دوره رنسانس - به ویژه در پیوند با حکمت مدرنی قرون وسطی - اثر گذارده است.

مقدمه کتاب حاوی مطالبی خواندنی است که زمینه را برای بحث درباره اندیشه نهضت اصلاح دینی فراهم می‌کند.

مؤلف در مقدمه بر این مسئله تأکید کرده است که نهضت اصلاح دینی در معانی مختلفی به کار رفته و به هنگام بحث از آن بایستی تفاوت میان آنها بیان شود. از جمله وجه این اختلاف، عواملی است که در تعریف این نهضت وجود دارد که عبارت است از: آیین لوتری، کلیسای اصلاح شده (آیین کالونی)، نهضت اصلاح‌گرایی بنیاد ستیز (آناپتیسم) و ضدنهضت اصلاح دینی (اصلاحات کاتولیکی). اصطلاح نهضت اصلاح دینی در فراگیرترین معنای خود شامل هر چهار عنصر فوق است. اما، گاه به معنای خاص‌تری نیز به کار برده می‌شود که اصلاح‌گرایی پروتستانی است و بدین معنا، اصلاحات کاتولیکی را از دایره شمول خود خارج می‌کند. با این حال، در بسیاری از تحقیقات علمی، اصطلاح نهضت اصلاح دینی برای اشاره به مفهوم نهضت اصلاح‌گرایی اقتدارگرا یا اصلاح‌گرایی اصلی به کار می‌رود که رویکرد اصلی این کتاب نیز به اندیشه‌های همین نهضت است. مؤلف در ادامه همه این اصطلاحات را شرح و توضیح داده، مبانی و خاستگاهها و مروجان آنها را تبیین کرده است. وی در ادامه به رغم این که به بررسی تأثیر صنعت چاپ بر این نهضت می‌پردازد و این اثرگذاری را عمیق ارزیابی می‌کند ولی در پایان خاطر نشان می‌سازد که صنعت چاپ تنها یکی از عوامل تحول در فضای فکری آن دوره بود.

نقش عوامل سیاسی و اجتماعی در موفقیت‌ها و ناکامی‌های نهضت اصلاح دینی در بخشی از مقدمه کتاب بررسی شده است. مؤلف در این بخش، نهضت اصلاح دینی را در بخش اعظمی از اروپا نهضت شهرها معرفی می‌کند. به نوشته وی در بسیاری از شهرهای اروپا، نهضت اصلاح دینی با تقاضاهایی برای تحول اجتماعی پیوند خورده بود. به گونه‌ای که تحولات دینی و اجتماعی هماهنگ و دوشادوش یکدیگر به پیش می‌رفت. اما، برای استقبال از نهضت اصلاح دینی در این شهرها چه توجیهی می‌توان کرد؟ مؤلف در پاسخ به این سؤال دیدگاه‌های مختلف را توضیح داده است.

نهضت اصلاح دینی در بیشتر کشورهای اروپایی از جهت کارکرد اندیشه‌های دینی در آنها با یکدیگر سختی نداشت. مؤلف برای توضیح و تبیین این مسئله اوضاع کشورهای آلمان و انگلستان را به طور ویژه بررسی کرده است تا کارکرد متفاوت اندیشه‌های دینی را در این دو بستر معلوم گرداند.

وی پس از بررسی موضوعات مقدماتی، وارد بحث اصلی می‌شود و سخن را با بررسی جهان دین در اواخر قرون وسطی آغاز می‌کند. وی تأکید می‌کند به رغم مطالعات سنتی که دین را در پایان قرون وسطی در حال افول ارزیابی می‌کنند - تحقیقات جدید که با بهره‌گیری از معیارها و موازین مطمئن‌تری صورت گرفته، نشان می‌دهد که از قضا موضوع کاملاً به عکس است. نویسنده ظهور پدیده روحانی‌ستیزی را به سبب موقعیت ضعیف و نامناسب کشیشان به لحاظ طبقاتی و جایگاه اجتماعی، از مهم‌ترین ابعاد و جنبه‌های دین در قرن پانزدهم ارزیابی می‌کند. معاف بودن کشیشان از بیشتر معافیت‌ها و تخلفات و سوءاستفاده‌های اقتصادی آنان از دلایلی است که به نارضایتی و دشمنی مردم با کلیسا انجامید. «بحران مرجعیت» نیز که در اواخر قرون وسطی به طور مضاعف رخ داده بود و سردرگمی آشکاری را در برهه ماهیت، جایگاه و چگونگی اجرای مرجعیت الهیاتی به

می‌کند که بستر اصلی اندیشه‌های غالباً الهیاتی نهضت اصلاح دینی شدند. لذا به خواننده توصیه می‌کنند حتماً این بخش را پیش از پرداختن به فصل‌های بعد مطالعه کنند.

در فصل ششم اهمیت آموزه آمرزیدگی به وسیله ایمان به عنوان اندیشمندی که در کانون ایمان مسیحی قرار دارد، بررسی شده است. به تصریح مؤلف این آموزه هر اندازه هم که در تحولات مربوط به نهضت اصلاحات دارای اهمیت باشد، باز هم ممکن است چنین استدلال شود که در مرحله اخیر آن نهضت آموزه‌های مرتبط با این آموزه اهمیت بیشتری دارد. اگر مسئله آمرزیدگی، راه سخن گفتن از فیض خدا بر حسب اصطلاحات نظری‌ای بود که تصور رایج در موج نخست نهضت اصلاح دینی را تحت نفوذ خود در آورده در موج دوم ترجیح داده شد که از فیض، با عنوان تقدیر ازلی یا انتخاب سخن رانده شود. آموزه تقدیر ازلی، عملاً یکی از ویژگی‌های بارز کالونیسیم جهانی است که مؤلف در فصل هفتم به بررسی چگونگی پدید آمدن و نقش آن در نهضت اصلاح دینی پرداخته است. آموزه تقدیر ازلی به عنوان یکی از ابعاد آموزه کالون در باب نجات و نه اساس تفکر وی، در بخش اعظمی از این فصل بررسی شده است.

برداشت نهضت اصلاح دینی از کتاب مقدس با توجه به شرایط زمانی و مکانی جهان اندیشه در اواخر قرون وسطی و دوره رنسانس، در فصل هشتم کتاب بررسی شده است. موضوع تفسیر کتاب مقدس از مباحث جالب توجه و خوانندگی این فصل است که مؤلف به خوبی از عهده آن بر آمده است. این موضوع به ویژه برای علاقه‌مندان به مطالعات تطبیقی تفسیر قرآن و کتاب مقدس جالب توجه است. مؤلف در این فصل روشن می‌سازد که برنامه نهضت اصلاح دینی در بازگشت به کتاب مقدس، در نهایت بسیار پیچیده‌تر از آن چیزی بود که در آغاز به نظر می‌رسید. به نوشته وی شعار فقط کتاب مقدس، سرانجام معنا و مفهومی یافت که با آنچه در آغاز انتظار می‌رفت، کمی تفاوت داشت و این تنها نهضت اصلاح‌گرایی بنیادستیز بود که با قالب مورد نظر مردم از نهضت اصلاح دینی هماهنگ بود.

«آموزه آیین‌های مقدس» عنوان فصل نهم کتاب است. به نوشته مؤلف، این واژه برگرفته از Sacramentum، به معنای مقدس و متبرک است و برای اشاره به مجموعه‌ای از مراسم کلیسایی یا اعمال کشیشی به کل می‌رود که تصور می‌شود دارای خاصیت روحانی ویژه‌ای چون انتقال فیض خداست. اصلاح‌گران با این تصور که الهیات آیین‌های مقدس، نشانه و سمبل همه بدی‌های الهیات قرون وسطی و عصاره زشتی‌ها و پلیدی‌های حکمت مدرسی است، خود را با آن درگیر کردند و حملات پیاپی خود را به برداشت‌های کلیسای قرون وسطی از تعداد، ماهیت و کارکرد آیین‌های مقدس تشدید کردند. همچنین آیین‌های مقدس، نماد چهارمی از کلیسا به شمار می‌رفت که برای همگان مشهود بود. از این رو، اصلاح آن به معنای تحقق تغییراتی آشکار در حیات کلیسا و جامعه بود.

اکثر مردم عادی مراسم کلیسا در روز یکشنبه را عامل اصلی تماس با کلیسا و جهان دیگر می‌دانستند. به همین علت بود که اصلاح‌گران می‌کوشیدند منبر کشیشان را تحت کنترل خود در آورند. مخالفت اصلاح‌گران با آیین عشا ربانی نیز به دو دلیل صورت می‌گرفت: نخست این که آیین عشا ربانی به زبان لاتین برگزار می‌شد و اکثر مردم عادی و حتی در بسیاری اوقات، خود کشیشان، از آن چیزی نمی‌فهمیدند. دیگر این که این مراسم با پارهای مفروضات و انگاره‌ها توأم بود که اصلاح‌گران، آن را درخور پذیرش نمی‌دانستند. مؤلف در ادامه فصل نهم، به بررسی

وجود آورده بود مانعی بر سر راه سرکوب اندیشه‌های جدید نهضت اصلاح دینی بود. مؤلف دو علت عمده این امر را یکی زیر سؤال رفتن اقتدار و مرجعیت پاپ طی دوره انشقاق عظیم کلیسا و دوران پس از آن و دیگری افزوده شدن بر قدرت فرمانروایان عرفی اروپا معرفی می‌کند که روز به روز اعتنا و توجه کمتری به مشکلات پاپ می‌کردند.

وی با این هدف که توضیح دهد چگونه عناصر دین عامه‌پسند به زمینه‌ها و نحوه شکل‌گیری نوعی نهضت اصلاح دینی محلی کمک کردند، به مطالعه موردی مکتب لولارد درباره انگلستان می‌پردازد.

از عوامل مهم دیگر در فرآیند بی‌ثبات‌سازی اعتقادات دینی موجود در قرون وسطی، ظهور اومانیزم در دوره رنسانس بود. طولی نکشید که شیوه‌های جدید اومانیزمی، پرسش‌های مهم و حیاتی‌ای را درباره جنبه‌های مختلف اعتقادات قرون وسطایی مطرح کرد. نویسندگان در فصل سوم به بررسی این تحولات پرداخته است. همان‌گونه که مؤلف تذکر داده است امروزه در قرن بیستم هنگامی که نویسندگانی واژه «اومانیزم» را به کار می‌برد، چیزی که از آن به ذهن متبادر می‌شود، فلسفاتی ضد دینی است که به صراحت بر کرامت انسانی بدون تکیه بر خداوند تکیه می‌کند. اما، در قرن شانزدهم این واژه دارای معنا و مفهومی کاملاً متفاوت بود.

به تصریح وی اومانیزم‌های سده‌های چهاردهم، پانزدهم و شانزدهم افرادی بسیار مذهبی بودند و به جای آن که درصدد براندازی و الغای کلیسای مسیحیت باشند، در پی تجدیدحیات آن بودند.

مؤلف در این بخش پس از بررسی سهم بسیار اومانیزم در بسط و گسترش نهضت اصلاح دینی، تنش‌های آنان را نیز که به نوشته وی در پنج حوزه نگرش به الهیات مدرسی، کتاب مقدس، آباء و فونون بلاغی است، برشمرده و شرح داده است. با انتشار کتاب تسوینگی، با عنوان شرحی درباره دین حق و دین باطل و کتاب لوتر با عنوان اسرار تازه همگان از وجود کشمکش همیشگی میان اومانیزم و نهضت اصلاح دینی آگاه شدند.

اما رابطه میان حکمت مدرسی و نهضت اصلاح دینی چیست؟ تذکر این نکته در اینجا لازم است که پیروان حکمت مدرسی غالباً کسانی معرفی شده‌اند که بسیار بیهوده خشک، بی‌روح و عقلانی بر سر موضوعات بسیار کم‌اهمیت بحث می‌کردند. از همین رو بسیاری از متونی که به بحث و بررسی درباره نهضت اصلاح دینی پرداخته‌اند، به خود حق داده‌اند که از حکمت مدرسی چشم‌پوشی کنند. بدون این که واقعاً توضیح دهند حکمت مدرسی چه بوده و چرا این مکتب دارای چنان اهمیت بنیادینی در نهضت اصلاح دینی در ویتنبرگ بوده است.

مؤلف در فصل چهارم کتاب پس از تعریف حکمت مدرسی و تبیین دو نهضت فکری موجود در حکمت مدرسی قرون وسطی، یعنی رئالیسم و نومیالیسم، به بررسی این نکته می‌پردازد که حکمت مدرسی قرون وسطی، چگونه بر نهضت اصلاح دینی اثر گذارد. وی این اثرگذاری را از طریق مارتین لوتر و ژان کالون برمی‌رسد و این نکته را خاطر نشان می‌کند که موضوعات و احوالی که این دو در آن پرورش یافتند، چگونه بر اندیشه‌های بنیادین حکمت مدرسی در اواخر قرون وسطی اثر گذارد.

مؤلف در فصل پنجم کتاب، به مروری کلی بر زندگی پنج تن از چهره‌های برجسته و کلیدی نهضت اصلاح دینی یعنی: مارتین لوتر، ژان کالون، اولریش تسوینگی، فیلیپ ملانشتون و مارتین بوسر و اندیشه‌های اساسی آنان می‌پردازد. وی در این بخش اطلاعات مهمی را از نظر تاریخی و زندگی نامطلبی ارائه

دیدگاه‌های لوتر و تسوینگی، درباره آیین‌های مقدس پرداخته و پس از بیان تشابهات آنها، موضوع حضور واقع مسیح را در عشای ربانی، موجب جدایی اساسی آنها از یکدیگر معرفی می‌کند. با این مباحثات میان لوتر و تسوینگی در زمینه آیین‌های مقدس بسیار فنی است. ولی مؤلف به خوبی محورهای اصلی اختلاف میان آن دو را به طور گزیده و روشن بیان می‌کند.

و اما موضع کالون در باب آیین‌های مقدس چه بود؟ به نوشته مؤلف، تصور برخی این است که موضع کالون حاکی از تلاشی سنجیده و آگاهانه به منظور آشتی دادن دیدگاه‌های تسوینگی و لوتر با یکدیگر و تمرین دیپلماسی کلیسایی بود. اما واقع این است که شواهد چندانی برای تأیید این دیدگاه وجود ندارد. مؤلف در بررسی این بحث فنی به خوبی عمل کرده است. وی در پایان این فصل، واکنش کلیسای کاتولیک به دیدگاه‌های منسوب به نهضت اصلاح دینی درباره آیین‌های مقدس را بررسی کرده است.

«آموزه کلیسا» عنوان فصل دهم کتاب است که مؤلف در آن به بررسی دیدگاه‌های اصلاح‌گران درباره کلیسا و البته در بستر کشمکش میان دو جنبه ناسازگار از اندیشه آگوستین پرداخته است. آموزه آگوستین در باب فیض و آموزه دیگر وی در باب کلیسا، این دو جنبه ناسازگار هستند. مؤلف برای درک پیچیدگی‌های مباحثات رایج در قرن شانزدهم در باب موضوع کلیسا به بررسی تطبیقی دست می‌زند و به بررسی مناقشه دوناتین نیز می‌پردازد به نوشته وی، در این مناقشه موضوعاتی مطرح شده که بسیار شبیه به موضوعاتی است که هزار سال پس از آن، در نهضت اصلاح دینی مورد توجه قرار گرفته است. مؤلف در ادامه دیدگاه‌های اصلاح‌گران معروفی چون لوتر و کالون را درباره ماهیت و نقش کلیسا و حتی دیدگاه اصلاح‌گران بنیادستیز را در این باره بررسی کرده و مباحث مختلفی چون بحث بر سر کاتولیک بودن کلیسا را که در آن روزگار مطرح بوده، توضیح داده است.

دیدگاه‌های سیاسی چهار تن از اصلاح‌گران برجسته اقتدارگرا - یعنی لوتر، تسوینگی، بوسر و کالون - را در فصل یازدهم کتاب بررسی کرده است. این دیدگاه‌ها عبارت است از: آموزه لوتر درباره دو پادشاهی، دیدگاه تسوینگی درباره دولت و صاحبان قدرت و سرانجام دیدگاه‌های کالون و بوسر درباره فرمانروا و کشیش. البته مؤلف در آغاز این فصل آموزه سیاسی اقتدار دنیوی را از منظر اصلاح‌گران بنیادستیز بررسی کرده است.

اما چگونه اندیشه‌ها و آداب نهضت اصلاح دینی در سراسر اروپا انتشار یافت؟ این پرسشی عمده است که بنا بر تصریح مؤلف کتاب در فصل‌های پیشین به آن توجهی نشده است. در فصل دوازدهم بعضی از راه‌های انتشار عقاید و آداب نهضت اصلاح دینی در خارج از محیط‌های خود بررسی شده است. زبان ملی، کتاب و تحرکات اصلاح‌گران و مروجان اصلاحات، به عنوان عوامل فیزیکی این انتشار مطرح شده و در ادامه مؤلف به بررسی بعضی از آثار خاص تری پرداخته که به باور بسیاری، در گسترش الهیات جدید این دوره سودمند بوده است. این آثار عبارت است از: کاتیشیس‌ها، اعتقادات‌نامه‌های ایمان و مبادی دین مسیحی نوشته کالون.

مؤلف فصل سیزدهم کتاب را با توجه به اهمیت چشمگیر نهضت اصلاح دینی در انگلستان، به بررسی موضوعات اساسی آن پرداخته است. وی پس از بررسی ریشه‌ها و خاستگاه‌های این نهضت در انگلستان، چگونگی تحکیم نهضت اصلاح دینی را در این منطقه توضیح داده است. البته موضوع آموزیدگی به وسیله ایمان نیز که در فصل‌های نخستین کتاب به عنوان اساس الهیات لوتر و شکل دهنده

نهضت اصلاحی وی مطرح شده است، در این فصل با هدف تبیین تحول‌ها و پیامدهای آن در انگلستان بررسی شده است.

به نظر نگارنده این سطور، وجه تمایز کتاب حاضر از دیگر کتاب‌های مشابه که در این موضوع نگاشته شده در فصل چهاردهم و پایانی نمودار می‌شود. مؤلف در این فصل با هنرمندی و دقت تمام کوشیده است تا مشخص کند آیا موضوع نهضت اصلاح دینی ارتباطی با فضای بیرون از چارچوب محدود آن دارد؟ وی در این فصل این موضوع را از حد یک پژوهش نظری صرف بیرون می‌آورد و به بررسی برخی از راه‌هایی می‌پردازد که در طی آن، اندیشه‌های دینی موجود در نهضت اصلاح دینی، مسیر تاریخ را - چه از راه تعیین اصولی برای نگرش‌ها و چشم‌اندازهای جدید و چه با از سر راه برداشتن موانع فکری دست‌یابی به این تحولات - تغییر داد. مؤلف در این بخش همچنین به ریشه‌یابی پاره‌ای از اندیشه‌های بسط یافته در این دوره می‌پردازد و تأثیر آن را بر فرهنگ غرب در درازمدت مورد توجه قرار می‌دهد.

در پایان کتاب حاضر به جز فهرست منابع و مأخذ و واژه‌نامه فارسی و انگلیسی، هفت ضمیمه آمده است که برای راهنمایی خوانندگان و علاقه‌مندان این‌گونه مباحث بسیار سودمند است. همچنین هر چند این کتاب بر اساس تحقیقاتی فراهم آمده که به زبانی غیر از زبان انگلیسی است، برای استفاده خوانندگان، کتاب‌شناسی گزیده‌ای از آثار نوشته شده به انگلیسی ارائه شده است. از این جهت، کتاب حاضر کتابی بی‌نظیر است.

کوشش و دقت فراوان مترجم کتاب نیز به جهت در اختیار گذاشتن ترجمه‌های یک دست و روان قابل تقدیر و ستودنی است. وی علاوه بر ترجمه متن اصلی و ضمیمه‌ها و واژه‌نامه فارسی و انگلیسی اصطلاحات به کار رفته در کتاب را فراهم کرده است. هر چند این کتاب در فضای فکری مغرب زمین و برای مخاطبانی خاص نوشته شده ولی به این سبب که کتاب حاضر در موضوع خود تقریباً بی‌نظیر است و ترجمه آن نیز مورد بازبینی صاحب‌نظرانی چون دکتر شهرام بازوکی و دکتر مصطفی ملکیان قرار گرفته است.